

БОЈАНА КРСМАНОВИЋ — НИНОСЛАВА РАДОШЕВИЋ

ЛЕГЕНДАРНЕ ГЕНЕАЛОГИЈЕ ВИЗАНТИЈСКИХ ЦАРЕВА И ЊИХОВИХ ПОРОДИЦА

У раду је у главним цртама праћена појава и развој легендарних родослова појединих византијских владара и њихових породица од раног доба до краја Византијског царства. Истраживање је превасходно засновано на делима дворске реторике, житију патријарха Игњатија, биографији Василија I Македонца и на *Историји* Михаила Аталијата. Утврђени су и издвојени типски елементи од којих су се поменуле генеалогije састојале.

Теоретски посматрано, цар је у Византији, исто као и у доба класичног Римског царства био биран на основу својих особина и заслуга, разуме се — вољом Божијом. У пракси су пак услови који су доводили појединца на престо били много компликованији а начини задобијања власти разноврсни. Фактор породичне припадности често је, без сумње, играо пресудну улогу. Како се сматрало потпуно законитим да владајући цар одреди себи савладара и наследника, природно је било очекивати да његова одлука о десигнацији падне на сопственог сина или неког блиског сродника. Тако се и у политичкој доктрини појавило питање шта је битно за царевање: врлина (ἀρετή) или род (γένος). Кад је врлина била у питању, дворска пропаганда је вешто и зналачки користила чињенице и реалне особине, спретно њима баратајући, прећуткујући једне и истичући друге, већ према прилици. Што се породичног порекла тиче, оно се обавезно истицало уколико је било угледно. Ако је, међутим, било скромно и незнатно, могло се преко њега ћутке прећи и ставити нагласак на стварне или фиктивне подвиге цара; могла се, такође, и јасно подвући потпуна небитност рођења у поређењу са извршеним делима и испољеним врлинама. Но, било је примера, и то нарочито када би се неки доиста *homo novus* дочепео власти или када би се образовала и учврстила његова династија, да су саветници новоустоличеног владара или његови потомци настојали да поред врлина пронађу и одговарајуће угледне претке и исконструишу упечатљиву генеалогiju. Што су такве генеалогije залазиле дубље у прошлост, преци су били све значајнији, док се не би дошло до неког славног митског јунака или чак до неког божанства. Постављало се питање за кога и за чију политику у прошлости ће се владајући цар или оснивач династије везати и чији ће историјски подухвати или легендарни лик послужити као узор.

Треба узети у обзир и чињеницу да се са експлицитно разрађеном генеалогijом додирују како представе о праузору, родоначелнику идеалне владарске породице, тако и систем поређења са митским јунацима и историјским великанима прошлости. Избор компарација није само резултат посезања за реторским украсом него и одређена политичка порука.

Намера нам је да у главним цртама сачинимо један колаж из кога би могла да се назре основна слика коју предочавају разноврсни списи као што су, на пример, дела дворске реторике, тенденциозно житије патријарха Игњатија из пера Никите Пафлагонца, династички манифест Житија Василија I, или пак историја Михаила Аталијата, пристрасног поштоваоца Нићифора III Вотанијата.

Рано доба

У синкретистичком амбијенту разноврсних религија време тетрарха пружало је својим шароликим пантеоном велике могућности за састављање генеалогских стабала. Нема потребе много расправљати о разрађеном породичном систему Јовија и Херкулија, у оквиру кога су чланови царског колегија, као четири елемента, владали на земљи подражавајући уређење на небу (P.L. VIII /V/ 4, 1).¹ Исти систем био је замишљен да би одредио и хијерархију међусобних односа двојице августа и двојице цезара. Плодно тле паганског многобоштва погодновало је даљем развијању индивидуалних култова и стварању личних политичких програма. Тако је, на пример, Галерије (293–311), на згражање хришћанина Лактанција, који је делао на прелазу из III у IV век (De mortibus pers. 9, 9), и настављача Аурелија Виктора с краја IV столећа (Epitome de Caes. 40, 17), после својих војних успеха 297/298. године, почео да се пореди са Александром Великим и Ромулом, и да систематски истиче своје порекло од самог бога Марса, који се у облику змаја приближио његовој мајци Ромули.²

Наметнувши се тетрархијском колегијуму спретно и без већих потреса захваљујући трупима свог оца, августа Констанција Хлора, који је био на самрти, Константин I (306–337) ушао је преко свог таста Максимијана (286–305; 306–310) у породицу чији је родоначелник био Херкул, а опстанак у њој потврдио је сопственим врлинама.³ У почетку таст и зет сложено наступају као *impre-*

¹ XII Panegyrici latini, ed. R.A.B. Mynors, Oxford 1964. Cf. M. Flašar, Orbis Quadrifariam Duplici Discretus Oceano. A Rhetorical Symbolization of the Roman Tetrarchy, The Age of Tetrarchs, Belgrade 1995, 113–125. V. et A. H. M. Jones, The Later Roman Empire, Oxford 1964, 38; T. Barnes, Constantine and Eusebius, Cambridge, Mass. — London 1981, 11 sq.

² Lactantius, De mortibus persecutorum, ed. J. L. Creed, Oxford 1984 (српски превод Милене Милин: Лактанције, О смрти прогонитеља, Источник 41, 2002, 141–160; Источник 42, 2002, 143–153); Sextus Aurelius Victor De Caesaribus, ed. F. Pichlmayr, Leipzig 1911. Cf. S. Dušanić, Imitator Alexandri and reditor libertatis. Two controversial themes of Galerius' political propaganda, Age of Tetrarchs, 77–98; D. Srežović, Diva Romula, divus Galerius, o.c., 297–310.

³ На Херкула, односно Херакла, као деификованог претка позивали су се и хеленистички владари од времена Филипа II, а и римски цареви, као што су Хадријан и Севери. V. F. Dvornik, Early Christian and Byzantine Political Philosophy. Origins and Background, I–II, Washington D.C., 1966, 172 et passim.

ratores semper Herculii (P.L. VII /VI/ 2, 5). Максимијанов панегиричар тврди да царева припадност роду Херкулија није била пука измишљотина песничке слободне проистекла из непроверених прича прошлих векова, него је водила преко древне римске породице Пинарија, свештеника Херкулових, досељених у Италију из аркадског града Палантеја (P. L. X /II/ 1, 3).

Међутим, динамика међусобних односа међу тетрарсима наметнула је Константинов раскид са тобожњим припадањем херкулијевској породици. С једне стране, он се све више окреће соларном култу чији је бог заштитник *Apollo noster* (P.L. VI /VII/ 21, 7), а са друге — чинило му се опортуним да установи „дедовско сродство“ са неким реалним царем. Цар Клаудије II Готски (214–270), временски довољно близак да сродност са њим може да делује реално, а опет довољно далек да детаљи његових родбинских веза нису Константиновим савременицима били сасвим презентни, послужио је као хвале вредан царски предак, реформатор који је воспоставио „расточену и изгубљену дисциплину“ унутар Царства и на „копну и мору уништио“ варварске Готе зауставивши њихов продор на Понту и на ушћу Дунава.⁴ Свој zgodни и корисни фалсификат анонимни панегиричар духовито је увео у историју као податак „који већина досад можда не зна, док је онима који те воле одлично познат“ (P. L. VI /VII/ 2,1 sqq.; cf. et V/VIII/ 2,5). Тако је захваљујући Клаудију II, Константин постао трећи император у породици у којој су већ владала двојица принцепса. Овај фиктивни предак му је сасвим загарантовао да је већ „приликом рођења заслужио царство“. Кад је ушао у царски двор у Триру (*sacrum palatium*), предодређен да влада (*non candidatus imperii sed designatus*), тамо су га већ чекали „предачки лари“ (P.L. VI /VII/ 4, 1).

Константиновим синовима веза са Клаудијем II Готским није била потребна. Довољна им је била *trigonia*, припадност трећој генерацији царског рода после деде Констанција Хлора и оца Константина (Lib. Or 59, 13; Them. I 2a).⁵ Само Јулијан, у енкомииону упућеном Константиновом сину Констанцију (337–361), типичним реторским проседеом тврди да су ближи преци сасвим довољни за похвалу и да једва има потребу за сећањем на цара Клаудија, да би затим детаљно изнео његове вредне особине, које је Констанције, разуме се, наследио (Iul. I 5).⁶ У свом следећем говору Констанцију Јулијан династији Пелопида, која потиче од Зевса, супротставља као много делотворније и конкретније примере царева непосредне претке, Клаудија II, Констанција Хлора, оца Константина али и деду по мајци — у константиновској пропаганди проскрибованог — августа Максимијана (Iul. III 2).⁷ Јулијану се очигледно свидео овај предак,

⁴ Cf. H. A. Drake, In Praise of Constantine. A Historical Study and New Translation of Eusebius' Tricennial Orations, Berkley — Los Angeles 1976, 12, 21; Barnes, Constantine and Eusebius, 35 sq.; P. Heather, New men for new Constantines? Creating an imperial elite in the eastern Mediterranean, New Constantines, 16 n. 28, ed. P. Magdalino, Cambridge 1994.

⁵ Libanii Opera, ed. R. Foerster, Leipzig 1903 — Hildesheim 1963; Themistii Orationes I, ed. G. Downey, Leipzig 1965.

⁶ Julianos, Oeuvres compl. I 1 Discours, ed. J. Bidez, Paris 1932.

⁷ Тетрарх Максимијан, породични шеф Херкулија, био је отац Константинове жене Фаусте, која се, како изгледа, показала нелојална према свом мужу, те ју је он смакао и успомену на

па је у свом сатиричном спису *Цезари*, у коме је изложио подсмеху све римске царева, обрушивши се посебно на Константина Великог који је изневерио стару религију и убио сопственог сина, изузетно споменуо Клаудија Готског као позитивну личност, великодушног и родољубивог владара, од богова одређеног за родоначелника потоњих царева (Iul. Caesar. 360).⁸ У тренутку када сам Јулијан (361–363) после смрти постаје предмет похвале, Либаније, у погребном слову које му је саставио, спомиње само његовог деду Констанција Хлора, цара који је презирао богатство и уживао оданост својих поданика, и оца, Јулија Констанција, који се лојално повукао пред својим полубратом Константином, мада је од њега имао веће право на царство (Lib. Or. 18, 8).⁹ Да су сви чланови Константинове шире породице, потомци Констанција Хлора, били сматрани потенцијалним претендентима на престо, говори и чин њиховог брзог и систематског смакнућа, које је уследило после Константинове смрти 337. године.

Савременици су били свесни да се Јулијановом смрћу угасила Константинова династија. Његовог наследника Јовијана (363–364) изабрао је Бог уз помоћ војске, и он ступа на историјску сцену захваљујући својим врлинама, које га чине достојним припадником имагинарне породице римских царева, Августа, Тиберија, Трајана и двојице Антонина, а посебно цара Константина, на кога, каже Темистије, нови цар чак и физички личи. Занимљиво је приметити да се Темистије позива и на Диоклецијана, припадника божанске породице Јовија, са којим је Јовијан у хомонимној вези (Them. Or. V 63 d — 64 a, 70 d).

Породично име Флавија, којима су припадали римски цареви I века (Веспасијан, Тит и Домицијан), стекло је изузетан углед, тако да од друге половине III века, са Константиновим тобожњим дедом, Клаудијем II Готским, улази у царску титулатуру. Можемо пратити његову употребу, са мањом и већом учесталашћу, све до Јустинијана II (685–695; 705–711).¹⁰ Када у оквиру хеленизације царске администрације, у време цара Ираклија (610–641), у титулатури почне да преовлађује грчки назив *василевс*, заједно са титулом *августиа* губи се и породично име Флавија. Спрега ова два назива јавља се као пример упадљиве архаизације у једној новели Лава VI Мудрог,¹¹ цара који је, као што ћемо видети, нарочито инсистирао да тобожњом царском прошлешћу растера незгодне асоцијације у вези са доласком свог оца на власт.

Теодосије I (379–395) био је прави пример цара кога је владајући император Грацијан (375–383) одредио за свог савладара и наследника због успеха које

њу предао забораву. Уп. Нинослава Радошевић, Константин Велики у византијским „царским говорима“, ЗРВИ 33 (1994) 7–19.

⁸ The Works of the Emperor Julian II, ed. W. C. Wright, Harvard–London 1969.

⁹ Константин је био најстарији син Констанција Хлора, али био је рођен у једној, по свој прилици, ванбрачној вези. У сваком случају, Константинова мајка Јелена била је много нижег порекла од Јулијанове бабе, која је потицала из тетрархијског клана.

¹⁰ G. Röscher, *Ὁνομα βασιλείας*, Wien 1978, 49 et passim.

¹¹ G. Ostrogorsky, Das Mitkaisertum im mittelalterlichen Byzanz, in: E. Kornemann, Doppelprinzipat u. Reichsteilung im Imperium Romanum, Leipzig–Berlin 1930, 170–171 (=Сабрана дела III, Београд 1970, 184).

је као војсковођа постигао и изузетних способности које је испољио. Панегиричари га приближавају примерима узорних римских владара, Трајана и Хадријана, који су као и он потицали из Шпаније. За сваки случај, песник Клаудијан (IV Cons. 18 sqq.) учвршћује Теодосијеве позиције крвним сродством са Трајаном, моделом императора — успешног војсковође.¹²

Занимљиво је споменути и Прокопија из Газе, код којег је провинцијско порекло Анастасија I (491–518) прерасло у припадност древном роду (Procop. Gaz. In imp. Anastasium Paneg. 2, 29–30).¹³ Он каже да су његов родни град Драч, Епидамн, населили Коринћани у давна времена, те је припадајући њиховом роду, цар наследио и особине Спартанаца, а истовремено и познату човекољубивост Феачана, који су се са своје стране такође населили у Драчу. И Херакла наводи као претка, а преко њега и самог Зевса. Можемо се упитати да ли је ретор из Газе, који иначе пише мимо хришћанских оквира, намерно алудирао на тетрархијски спрег Јупитера и Херкула, родоначелника царева тетрархијског доба.¹⁴ Један други Анастасијев савременик, песник Христордор, описујући статуе које су красиле Зевксипове терме у Цариграду, налази за сходно да славног римског војсковођу I века пре Христа, Гнеја Помпеја, прогласи за родоначелника царева породице.¹⁵

*

У до сада наведеним примерима видљиво је да се *геносу* у рано доба придавала велика пажња, те да се у генеалогијама, које су пригодно састављане за поједине владаре, могу пратити одређени типски елементи.

Прво, за владаре Царства у којем хришћанство тек хвата корен постоји очигледан интерес да се повежу са боговима и полубоговима паганства на заласку — Јупитером, Марсом и Херкулом. Такође, присутан је елемент везивања за конкретне владаре из ближе и даље прошлости, или за њихове породице, што би се могло схватити као потреба за успостављањем и континуитета али и легитимитета (нпр. Клаудије II Готски, Трајан, породица Флавија). Треће, успостављање сродничких веза са истакнутим историјским личностима римске републиканске прошлости, какви су припадници патрицијског рода Сципиона, или Гнеј Помпеј, у функцији је истицања не само рода него и врлине у оквиру одређеног система вредности. И на крају, док је у легендарним генеалогијама веза са римском државом стално оживљавана, чини се да је у мањој мери присутно ве-

¹² Claudian I, ed. *M. Platnauer*, Cambridge Mass. — London, 1963, 286 sq. Cf. *M. Whitby*, Images for emperors in late antiquity: a search for New Constantine, New Constantines, 86.

¹³ Procopii Gazei In imperatorem Anastasium panegyricus, ed. *C. Kempen*, Bonn 1918. Уп. *И. Тош*, Поређење у панегирику Прокопија из Газе посвећеном Анастасију I, ЗРВИ 33 (1994) 26.

¹⁴ *H. Hunger*, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I, München 1978, 121.

¹⁵ Anthologie Grecque t. I, Anthologie Palatine livre II, ed. *P. Waltz*, Paris, 1928, v. 398–406. Cf. *C.d.F. du Cange*, Historia Byzantina duplici commentarii illustrata, Paris 1680 — Bruxelles 1964, 85.

зивање за примере из античке грчке историје (Коринћани, Спартанци, али и они митске провенијенције, као што су Хомерови Феачани).

Оно што је, међутим, најбитније јесте да је од IV века па надаље лик Константина Великог од конкретног рођака и претка владара његове династије постао апстраховани тип родоначелника свих потоњих царева, увек присутан у будућим временима, уз додуше неједнак интензитет, било као згодно име за поређење, било као равноправни и веома важан члан породичне генеалогije.

Осврћући се успут на период до последњих деценија IX века, указаћемо само на узоре из прошлости, које су у својој пропаганди користили цареви у појединим периодима. Јустинијанови наследници често су се називали Новим Константинима; Ираклијеви идеолози позивали су се, такође, на Константина али чини се да су већи значај придавали библијском цару Давиду, и због хомонимије, Хераклу.¹⁶ Цареви иконоборци били су пак заинтересовани и за Константина, као и за Јелену и култ часног крста.¹⁷

Истовремено, пада у очи да се у IX веку појавила и у приличној мери усвојила „историчнија“ легенда о пореклу Константина Великог, где ни о Хераклу ни о Клаудију II више није било помена, већ се инсистирало да је оснивач новог царства на Босфору потекао из ефемерне везе Констанција Хлора са Јеленом, младом женом сумњивог порекла, коју је отац, крчмар, понудио успутном војнику за једну ноћ.¹⁸ Прилично фантастично и мало вероватно звучи детаљ о пурпурној хаљини коју је као поклон захвалности будући цар оставио крчмарској ћерци. Без обзира на то, чињеница је, ипак, да је слика Константина, првог хришћанског владара и оснивача Царства, надживела Византију.

У потоњим временима творци генеалогija враћаће се овим елементима као већ познатим моделима. Ми ћемо се задржати на два примера, најупечатљивија у целој византијској књижевности. Генеалогija Василија I Македонца, настала на прелазу из IX у X век, коју су разрадили Лав VI и Константин VII, а можда већ и патријарх Фотије, и генеалогija Нићифора III Вотанијата, из XI столећа, укључена у Аталијатово историјско дело, свака за себе представља богату, разгранату и до детаља разрађену целину. Треба истаћи да су оба ова цара дошла на власт узурпацијом.

¹⁶ *Marlia Mundell Mango*, *Imperial art in the seventh Century, New Constantines*. Будући да ће о јерменским Арсакидима бити речи касније у тексту, занимљиво је споменути да је према једном јерменском извору Ираклије био њихов потомак, в. *Gy. Moravcsik*, *Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I.*, DOP 15 (1961) 66.

¹⁷ *J. Moorhead*, *Iconoclasm, the Cross and the Imperial Image*, Byz. 55 (1985) 169–79.

¹⁸ *F. Winkelmann*, *Das hagiographische Bild Konstantins I. in mittelbyzantinischer Zeit, Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.–11. Jahrhundert*, Praha 1978, 179–203. *A. Každan*, „Constantine Imaginaire“. *Byzantine Legends of the Ninth Century about Constantine the Great*, Byz. 57 (1987) 196 sqq.

Генеалогија Василија I Македонца

Оснивач готово најдуже у низу династија средњег и позног византијског периода, Василије I (867–886), појавио се као младић у Цариграду носећи са собом из своје постојбине, теме Македоније, само огромну жељу за успехом и одважност да је оствари. Сасвим је јасно да је једном таквом владару, скоројевићу умешаном у убиство свога заштитника Михаила III (842–867), био неопходан упечатљив родослов. Колико је фасцинантна његова животна прича, толико је занимљиво и сналажење његових енкомијаста и утемељивача династичке политике у комбиновању реалних и фантастичних елемената у настојању да јавности понуде убедљиву слику непорочног владара потеклог из угледне и надасве знамените породице. То је тим занимљивије ако се има у виду да су генеалогiju осмислили управо син¹⁹ и унук Василија I.

Лав VI (886–912) и Константин VII Порфирогенит (913–959), образовани потомци неписменог Василија, припадали су, сваки у своје време, културним и ученим круговима престонице, а истовремено су и активно утицали на буђење и уобличавање интелектуалних интересовања и преокупација, као и на даље усмеравање њихових токова. Непобитна је чињеница да су обојица царева радили на учвршћивању идеолошке подлоге сопствених владавина, али се не можемо отети утиску да су наступали и као писци жељни да искажу своју ученост и да се покажу као људи од пера свога времена. „Македонска ренесанса“ која почиње „првим византијским хуманизмом“²⁰ Фотијевог књижевног окружења, крајем IX века а нарочито током X века, дакле у време владавине двојице царева-интелектуалаца, поприма карактер наглашеног антикваризма и испољава настојање за енциклопедијским прикупљањем постојећих знања. У том светлу гледано, може се схватити и опширност и разуђеност Василијеве генеалогije као и посезање за конкретном историјском прошлoшћу. У науци је већ запажено да су ова двојица аутора били одлични познаваоци античке реторске теорије, која се никад није угасила, али је у ово време доживела нарочити процват. И у *Посмртном слову*, чији је аутор Лав VI, као и у *Vita Basilii* Константина VII Порфирогенита препознају се упутства позноантичких теоретичара реторике.²¹

¹⁹ У науци се у више наврата доводило у сумњу Василијево очинство над Лавом VI, с обзиром на брачни троугао у коме су Михаило III, његов љубимац Василије и Евдокија Ингерина у доба Лавовог рођења живели. В. детаљније С. Mango, Eudocia Ingerina, the Normans, and the Macedonian Dynasty, ZRVI 14/15 (1973) 17–27; E. Kislinger, Eudokia Ingerina, Basileios I. und Michael III., JÖB 33 (1983) 119–136; Patricia Karlin-Heyter, L' enjeu d'une rumeur. Opinion et imaginaire à Byzance au IXe s., JÖB 41 (1991) 85–111.

²⁰ P. Lemerle, Le premier humanisme byzantin, Paris 1971; Я. Н. Любарский, Сочинение Продолжателя Феофана: хроника, история, жизнеописания? Приложение к книге: Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей, Санкт-Петербург 1992, 220–221 (=Византийские истории и писатели, Санкт-Петербург 1999, 88–89).

²¹ О Псеудо-Менандру, теоретичару из III/IV в. као узору за *Посмртно слово* и *Vita Basilii* в. Carlotta Amande, L' encomio di Niceforo Botaniate nell'Historia di Attaliate: modelli, fonti, suggestioni letterarie, Serta Historica Antiqua 2 (1989) 265–286; Martha Vinson, Rhetoric and writing strategies in the ninth century, Rhetoric in Byzantium, ed. Elizabeth Jeffreys, London 2003, 15 sq. Уп. и примере појединих места из Теофановог Настављача на основу схеме ретора Афтонија (IV/V в.) коју је пре-

Млади цар Лав VI сматрао је целисходним да на почетку своје владавине јавно изнесе похвалу покојним родитељима²² и пружи идеолошку подршку Македонској династији којој је припадао. Нашавши се у реторичкој *dubitatio*, Лав се питао да ли је, после толиких добро познатих сјајних Василијевих успеха, уопште потребно залазити у појединости његовог рода (πρὸς ἀκριβεῖαν τὸ γένος διεξιέναι), будући да правила енкомiona налажу да се о домовини и породици расправља само у случајевима када не постоје дела вредна помена. Међутим, како су и порекло (αἱ ἄνω πηγαὶ τῆς γονῆς) и владавина Василија I били подједнако славни, његов наследник је ипак говорио о Арсакидима, древном роду од кога је потекао. Познато је да је чувена парћанска владарска породица, коју је Арсак I основао средином III столећа пре нове ере, уживала у антици огроман углед. За тај род су се везивали и Сасаниди, који су их покорили 226 г. н. е., као и млада хришћанска јерменска држава IV века.²³ Преко Парћана се могла повући фиктивна веза са Ахеменидима, што Лав VI Мудри и чини. Не задржавајући се на појединостима, „јер не пише историју“, он ипак спомиње крвно сродство Арсакида са Артаксерксом „Дугоруким“, објашњавајући овај надимак персијског цара не одређеном физичком особином, него метафорички, изванредним успесима у ширењу државе. Није ни чудо што је Василије, „варница“ такве светлости (можда алузија на персијски соларни култ?), још пре рођења био предодређен да „обасјава ромејски скиптар“. Будућем владару екумене мудра божанска промисао одредила је припремни стаж у школи живота, да би се у „животним условима обичних људи“ (ἀγωγή πλῆθους) најбоље обучио за свој позив. Када се тако очеличен нашао у царском окружењу, није се показао као особа огрубела од напора и тешког рада, него је одмах испољио своју урођену племенитост у опхођењу и у поступцима (Or. fun. 44–48).

Дужну пажњу Лав VI посветио је мајци, Евдокији Ингерини, напомињући уопштено да је потицала из веома угледног рода који није заостајао за првим породицама у Царству. Посебно је истицао њену изузетну лепоту, због које је Михаило III хтео њоме да се ожени; она је, међутим, провиђењем већ била намењена Василију, те је постала супруга будућег оснивача Македонске династије. (Or. fun. 52–54).

Основну идеју из поменутог посмртног говора Лава VI, преузео је и детаљно разрадио његов син Константин VII Порфирогенит, аутор *Vita Basilii*.²⁴ Биографију свога деде започео је излагањем компликоване генеалогije, која је Василија I, такође, доводила у везу са јерменским Арсакидима, али и са Константином Великим и Александром Великим.

дочио *Я. Н. Любарский*, Сочинение Продолжателя Феофана, 239 и н. 94 (=Византийские историки и писатели 107 и н. 90).

²² Oraison funèbre de Basile I par son fils Léon le Sage, ed. *A. Vogt et I. Hausherr*, Roma 1932. Можда бисмо у прилог сумњи споменутој у нап. 19 навели чињеницу да је Лав у свој посмртни говор укључио и своју мајку Евдокију.

²³ The Oxford Dictionary of Byzantium I–III, New York — Oxford 1991, s.v. Arsacids, Aršak III/III, Trdat the Great (=ODB).

²⁴ Theophanes Continuatus, ed. *I. Bekker*, Bonn 1838.

Константин VII објашњава да је сродство Василија Македонца са Арсакидима било успостављено „с очеве стране“ (Theoph. Cont., 216). Као и код Лава VI, прича о прецима Арсакидима има пре свега за циљ да истакне Василијеву припадност једној владарској породици; међутим, њеним разрађивањем аутор *Vita Basilii* настоји да представнике јерменских Арсакида доведе и географски у везу са Византијским царством, или прецизније са подручјем из којег је Василије заиста потицао (Адријанопољ). Тако сазнајемо да су се двојица Арсакида, Артаван и Клиен, обрели и настанили у Цариграду већ у време Лава I (457–474), а потом су са „женама и децом“ пресељени у град Ники у Македонији (Theoph. Cont., 213–214).²⁵ За Ираклијеве владе, Арсакиди су пресељени у „други македонски град“, у Филипопољ, а одатле потом у Адријанопољ, из којег је потицао Василије Македонац. Како се Арсакидима допао положај Адријанопоља, они су у њему „организовали своју фратрију и племе, намножили се и обезбедили доста добре приходе“ (Theoph. Cont., 214–215, 216).

Везу Василијевих предака са престоницом илуструје епизода о његовом деди Маикту, који је, у време владавине цара Константина VI и његове мајке Ирине,²⁶ стигао у Цариград,²⁷ где се најпре спријатељио са извесним Лавом, а затим ступио у брак са његовом ћерком. Из тог брака рођен је отац Василија Македонца, који ће се оженити ћерком извесне удовице, за коју се „говорило, не сасвим неосновано, да је била у сродству са Константином Великим“ (Theoph. Cont., 215).²⁸ Тако ће се њихов син Василије дичити да са очеве стране води порекло од Арсака, а са мајчине — од Константина Великог. На крају ће аутор *Vita Basilii* објединити у једну причу порекло родитеља Василија Македонца наводећи да су се „обе стране гордиле Александровим сјајем“ (Theoph. Cont., 216).

Занимљивост легендарне генеалогije Василија Македонца лежи управо у причи о његовом пореклу од Арсакида, које нам предочавају и Лав VI и његов син. Сматра се да би измишљено повезивање са Арсакидима могло да упућује на евентуално јерменско порекло оснивача Македонске династије.²⁹ Прича о судбини Арсакових потомака у Византији чини језгро генеалогije, дугачка је и разрађена. Упечатљиво је да јој је посвећена далеко већа пажња него сродству

²⁵ Долазак Арсакида на подручје Византијског царства везује се за пропаст парћанске државе у подручју обе Јерменије, коју су уништили Персијанци (поч. V века). Пресељење двојице Арсакида из Цариграда на запад Царства представљено је као безбедносна мера коју је византијски цар применио ради њихове заштите од Персијанаца (Theoph. Cont., 212–213). За град Ники, који се налазио код Адријанопоља, в. *P. Soustal, Thrakien (Thrakè, Rodopè und Haiminontos)*, TIB 6, Wien 1991, 374–375).

²⁶ Константин VI (780–797) у два наврата је делио власт са својом мајком Ирином, 780–790 и 792–797.

²⁷ Извор (Theoph. Cont., 215) не прецизира одакле је дошао Маикт — да ли из Адријанопоља?

²⁸ Занимљиво је да ни Лав VI у посмртној беседи, ни његов син Константин VII у биографији Василија I, не наводе имена Василијевих родитеља. Но, име мајке — Панкало — познато је из *Сѣиса о церемонијама* (Constantinus Porphyrogenitus, *De cerimoniis aulae Byzantinae libri duo*, ed. J. J. Reiske, Bonn 1829–1830, 648).

²⁹ Детаљно о легендама о пореклу Василија Македонца в. *Moravcsik, Sagen und Legenden*, 59–127.

са оснивачем Византијског царства, који је иначе заузимао значајно место у целокупној идеологији Македонаца.³⁰ Уз то, предочено је да је родбинска веза са Арсакидима остварена по мушкој, а са Константином Великим по женској линији. Стиче се утисак да укључивање Константина и Александра Великог — школског, неизбежног, примера дворске реторике — у родослов Василија Македонца служи као противтежа егзотичности Артаксеркса и Арсакида. Истовремено, царско сродство са Константином и Александром Великим, сродство већ уобичајено и са јасном нијансом легендарности као да прича о Арсакидима даје одређенију историјску веродостојност.

Како се састављала и презентовала једна таква генеалогичка, колики су труд, пажња и знање били неопходни, врло живо и сугестивно описује Никита Давид Пафлагонца (позни IX — рани X в.), противник патријарха Фотија и аутор житија Фотијевог конкурента патријарха Игњатија (*Vita Ignatii*, PG 105, 565 C–568 A).³¹ Према Давиду, генеалогичку Василија I саставио је сам Фотије, који је исписао читав сплет лажи уз помоћ једног клирика „александријским писменима на најстаријој хартији, подражавајући доиста древни рукопис... пресвукао га прастарим корицама које је дигао са неке прастаре књиге“ и то своје дело сместио кришом међу друге књиге дворске библиотеке. „Лажна историја“ Василијевог порекла почиње првим хришћанским јерменским царем Тиридотом, долази до Василијевог оца и завршава се пророштвом о успешној владавини мистериозне личности ВЕКЛАС. Овај назив састављен је од првих слова имена самог Василија, његове жене Евдокије и њихове деце Константина, Лава, Александра и Стефана. Свој састав Фотије је, наводно, подметнуо цару искористивши његову неукост, односно припростост и лакоумност (*ἀπλότης, ἥτοι κουφότης*). Без обзира на веродостојност ове згодне приче Никите Пафлагонца, остаје чињеница да су и сами Византинци били сасвим свесни да генеалогичке могу бити фалсификати и да су многе од њих заиста легендарне. Свакако нам се чини мало вероватном претпоставка да Василије, довољно спретан да од коњушара постане цар, није био упознат са састављањем за њега тако корисног фалсификата.

Уколико би тврђење Никите Пафлагонца било истинито, то би значило да је могуће пратити генезу легендарног Василијевог родослова. Идеју зачету у време Фотија, дотерану под пером Лава VI, коначно је, средином X века, разрадио и уобличио Константин VII Порфирогенит. Ако се има у виду да је сведок византијских збивања са Запада, Лиутпранд из Кремоне, записао како је у Цариграду колала прича (у коју сам аутор није веровао) да је Константин VII био потомак Константина Великог, стиче се утисак да је Порфирогенит, разрађујући династичку идеологију своје породице, подстицао ширење таквих конструкција.³²

³⁰ О Константину Великом као једном од модела царске идеологије Василија I у дворској уметности његовог времена в. *L. Brubaker*, *To legitimize an emperor; Constantine and visual authority in the eighth and ninth centuries*, *New Constantines*, 139–158.

³¹ Сличну причу преноси и Псеудо-Симеон (*Theoph. Cont., et alii*, 689).

³² *Liutprandi Antapodosis I. 7, III 31*, *Liutprandi Opera*, ed. *J. Becker*, Hannover u. Leipzig 1915, 7–8. Cf. *A. Markopoulos*, *Constantine the Great in Macedonian historiography: models and approaches*, *New Constantines*, 165.

На овом месту треба скренути пажњу на паралелно трајање легенде и свести о њеној неистинитости, о чему сведоче два познија хроничара, Јован Скилица (крај XI века) и Јован Зонара (прва половина XII века). Док први поклања такорећи безусловно поверење причи о пореклу родоначелника Македонске династије, преузимајући је скоро дословно из *Vita Basilii* (Scyl., 115–116),³³ други је доводи у питање, наводећи да је Василије потицао „из Македоније, од безначајних и непознатих отаца, иако је неко од оних који су о њему писали измишљао (τερρατεύεται) да води порекло од рода Арсакида“ (Zon., 407–408).³⁴

Родослов Фока — Воџанијата

Посебно место међу ауторима легендарних родослова припада Михаилу Аталијату, писцу друге половине XI века.³⁵ Желећи да у што већој мери истакне углед свог љубимца Нићифора III Вотанијата (1078–1081), Аталијат је изузетну пажњу поконио царевом пореклу.³⁶ Генеалогija коју је саставио састоји се од неколико елемената, од којих неки имају или би могли имати потврду у стварности. Њено језгро чини измишљена прича о пореклу славне византијске породице Фока, од које је, по Аталијату, потицао род Вотанијата.

Поменутом родослову претходи Аталијатово излагање догађаја у вези са Вотанијатовом узурпацијом (1077/78). Писац, наклоњен узурпатору, представља тадашњег цара Михаила VII Дуку (1071–1078) као владара који не води рачуна о интересима државе и својих поданика, и истиче тешкоће у којима се Царство нашло за његове владе (Attal, 213–214). Таквом цару Аталијат је супротставио Нићифора Вотанијата, представљајући га као спасиоца Царства и инсистирајући посебно на његовим војничким способностима и бризи коју је исказивао за добробит државе. Пре него што ће прећи на описивање догађаја који су непосредно претходили доласку на престо Нићифора III и његовој владавини, Аталијат се потрудио да причом о пореклу царевог рода истакне преимућства новог владара и оправда његову незаконито стечену власт.

Род Вотанијата потиче од Фока, „чија је слава раширена по читавој земљи и мору“, написао је Аталијат, започињући царев родослов. У наставку се посветио приповедању о пореклу и угледу Фока, наводећи, разуме се уз претеривања,

³³ Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, ed. I. Thurn, V, Series Berolinensis, Berlin — New York, 1973.

³⁴ Ioannis Zonarae Epitomae historiarum, III, ed. Th. Büttner — Wobst, Bonn 1897.

³⁵ О панегиричком карактеру последњег дела *Историје* Михаила Аталијата в. А. Kazhdan, The social views of Michael Attaleiates, in: A. Kazhdan — S. Franklin Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries, Cambridge–Paris 1984, 23–86; Amande, L' encomio di Niceforo Botaniate nell'Historia di Attaliata 265–286; Я. Н. Любарский, О составе исторического сочинения Михаила Атталиата, Вспомогательные исторические дисциплины 23 (1991) 112–119 (=Византийские историки и писатели, 222–227); А. Markopoulos, The Portrayal of the Male Figure in Michael Attaleiates, in: The Empire in Crisis(?). Byzantium in the 11th Century (1025–1081), Athens 2003, 215–230.

³⁶ Како је приметно *Любарский*, Византийские историки и писатели: О составе исторического сочинения Михаила Атталиата, 225, Аталијат је, према бонском издању, посветио 25 страница прича о прецима Нићифора Вотанијата.

да је до времена Нићифора II Фоке (963–969) — који заузима посебно место у овој генеалогiji — царство Константина Великог упознало 92 генерације породице (Attal., 217).

Почетке Фока Аталијат уграђује у традицију Константина Великог, предавајући нам два елемента који ову породицу повезују са првим хришћанским владарем: *крвно сродство* — Фоке су потицали од Константина Великог (цара који је „највећу власт имао у ратним борбама“ и равноапостолном и бедемом и заштитником хришћанске вере),³⁷ и *повезаност са Римом и Цариградом* — Фоке су потицали од оних племенитих људи (τῶν εὐλατρίδων) које је Константин, после победе над Максенцијем (када му се на небу указао знак крста), преселио из Рима у нову престоницу „Византион“ (Attal., 217–218).³⁸

Оно што је посебно занимљиво у генеалогiji записаној код Аталијата јесте везивање Фока — преко њихових предака који су из Рима пресељени у Цариград — за римске патрицијске породице Фабија и Сципиона. Фабији су у старом Риму имали прве функције и достојанства (τὰς πρώτας ... ἀρχὰς καὶ τιμὰς) и били су корен (ρίζα) свих племенитих (τῶν εὐγενῶν) и храбрих људи. Значајно је поменути да Аталијат истиче њихове војничке способности („никада нису упознали пораз у рату“), као и то да су много пута спасавали Рим (Attal., 218).

Од Фабија су, према Аталијату, потицали и Сципиони.³⁹ Правећи извесне грешке у погледу имена римских војсковођа, он појединачно набраја њихове војне успехе.⁴⁰ Сводећи излагање о војним подвизима славних Сципиона, Аталијат наглашава да се „најплеменитији Римљани у оно време нису борили да би стекли новац и богатство већ једино што су хтели било је да се прославе и пока-

³⁷ *Každan*, Social views of Michael Attaleiates, 31–32, указује да Аталијат не помиње Константина Великог само из пијетета, већ и због његове војничке умешности.

³⁸ О оснивању цариградског сената в. *G. Dagron*, Naissance d' une capitale, Paris 1974, 119–146. О пресељењу сенаторских породица из старог Рима у Константинопољ говори и део рукописне традиције (XVI век) једне кратке византијске хронике, в. *P. Schreiner*, Die byzantinischen Kleinchroniken I, Wien 1975, 130 (Chronik 14, 1a).

³⁹ Сципиони, разуме се, нису потицали од Фабија, будући да је познато да је родоначелник Корнелија Сципиона био Сципион Барбат (конзул 298. г.п.н.е.). Такође, евентуална директна родбинска повезаност патрицијских родова Фабија и Сципиона (великих супарника из времена II пунског рата) није потврђена у изворима. Међутим, пошто су Фабији и Сципиони средином II в. п.н.е. остали без потомака, даља историја поменутих породица може се пратити посредно, преко рода Емилија. Познато је да су двојица синова Емилија Паула (победника над македонским краљем Персејем) била адоптирана: син Публија Корнелија Сципиона Африканца Старијег усвојио је једног сина Емилија Паула; реч је о Публију Корнелију Сципиону Емилијану, који је порушио Картагину (146. г. п.н.е.); другог сина Емилија Паула усвојио је унук Фабија Максима Кунктатора. Оба рода продужила су адоптивним путем своје трајање: тако се Фабији могу пратити до времена Тиберија, док се Сципиони губе у доба Августа. В. детаљније RE IV (1901) 1429–1430; VI (1907) 1777–1778; *R. Syme*, The Augustan Aristocracy, Oxford 1986, 16; 244–254 (Сципиони); 403–420 (Фабији); XIX (генеалогija Сципиона), XXVII (генеалогija Фабија).

⁴⁰ Победа Публија Корнелија Сципиона Африканца Старијег над Ханибалом (битка код Заме, 202. г.п.н.е.), победа Луција Корнелија Сципиона Азијатика над Антиохом III (битка код Магнезије, 190/189. г. п.н.е.), победа над македонским краљем Персејем (битка код Пидне, 168. г. п.н.е.), коју је извојевао Луције Емилије Паул (отац двојице синова које су усвојили Сципиони и Фабији) и, на крају, уништавање Картагине (146. г. п.н.е.) од стране Сципиона Емилијана, сина Луција Емилија Паула и адоптивног унука Сципиона Африканца Старијег.

жу своју храброст, тежећи спасењу и слави своје отаџбине“ (Attal., 220). Не треба previdети да су Сципиони раније већ постали модел за угледне римске војсковође, како их Аталијат овде и вреднује.⁴¹

После излагања о Сципионима, писац се враћа на породицу Фока, понављајући да је „корен (ῥίζα) Фабија дао такве славне изданке (κλόδους)“ и да је „после много година и нама дао Фоке“. Њихови општи успеси, дела и ревност, који су налик на дела Фабија, као и сличност њихових имена (sic!), доказују без двоумљења порекло Фока (Attal., 220).⁴²

Како породица Фока ипак не припада римској историји, дакле — западу, Аталијат се потрудио да је географски повеже са истоком. Отуд потиче његова прича о истовременом „ивирском“ пореклу Фока. Повезивање „келтске“ Иберије, тј. Шпаније и источне византијске области Ивирије (Грузије) такође је смештено у хронолошки контекст владе Константина Великог. „Западне Ивирице“ Аталијат такође представља као изузетне ратнике, „храбре и јаке људе“. Константин Велики преселио је један део „западних Ивираца“ у „области Асирије“, и од тада се, по Аталијату, та земља назива Ивиријом. Од тих Ивираца, који се ни по чему нису разликовали од Ромеја, потицао је род Фока (Attal., 222).

Осим што приповедање о ивирском пореклу Фока бар географски противречи раније наведеној Аталијатовој причи о римским еупатридима (прецима Фока) које је Константин населио у престоници — изградивши им куће по угледу на оне које су у старом Риму имали и учинивши их својим суграђанима — (Attal., 218), оно ипак отвара питање значења Ивирије у родослову Нићифора III. У литератури је већ примећено да је Аталијат једини грчки писац који се осврнуо на географско порекло Фока, но ова теорија о њиховим ивирским коренима ипак није прихваћена у науци.⁴³ Прецизни спомен Ивирије, вешта и необична паралела коју Аталијат прави између источне и западне Ивирије, повезивање два подручја пресељењем тзв. западних Ивираца на исток остављају простор за питање зашто је Аталијат баш Ивирију (а не неку другу област Византијског царства) укључио у генеалогiju Вотанијата-Фока. Другим речима, да ли се у спомену Ивирије крије нека реална чињеница везана, ако не за Фоке, а оно за Вотанијате?⁴⁴ Ивирију ће

⁴¹ J. Straub, *Vom Herrscherideal in der Spätantike*, Stuttgart 1939, 1; Whitby, *Images for emperors*, *New Constantines*, 85. Сципиони су се и касније јављали у систему поређења као узор војсковођа древне римске историје, нпр., у енкомииону Манојлу I Комнину, који је саставио Константин Манасија, Э. Курцъ, *Ещё два неизданных произведения Константина Манасии*, ВВ 12 (1906) 12, 96.

⁴² Аталијат дословно каже ἡ τῶν ὀνομάτων παρίστωσις; није јасно на чему се заснива сличност имена Фабија и Фока.

⁴³ За теорије о пореклу породице Фока в. И. Бурић, *Породица Фока*, ЗРВИ 17 (1976) 216–227 (са изворима и литературом). Треба на овом месту напоменути да о пореклу Фока говоре и поједини арабљански писци (из XIII и XIV века), чије теорије можда садрже неке локалне легенде (реч је о теоријама о муслиманском пореклу Фока, затим њиховом пореклу из Дамаска итд.), детаљније *исто*, 220–222.

⁴⁴ В. Бурић, *Фоке* 219. Ако се Кападокија прихвати као постојбина Фока, остаје непознаница да ли се за Ивирију можда могу везати Вотанијати. Подаци који се односе на ову породицу показују да је, макар у периоду XI века, она била упућена на подручје теме Анатолика — на област Фригије. Чак је и натпис из 571. на којем се помиње извесни Артемон Вотанијат звани Крувелис

Аталијат још једном поменути у родослову: говорећи о службовању Михаила Вотанијата, оца Нићифора III, писац ће споменути његово учешће у ратовима (1022) који су омогућили да Византија савлада грузијске владаре, Григорија II и Панкратија (Attal., 235–236). Међутим, не може се ништа рећи о томе да ли је или не породица Вотанијат у време Василија II — када је живео Михаило — била, на неки начин, ближе повезана са подручјем Грузије.⁴⁵

Као што је раније поменуто, посебно место у родослову Нићифора III Вотанијата припада Нићифору II Фоки. Он је у Аталијатовој композицији генеалогije заузео претпоследње место; иза њега следи приповедање о правим прецима Нићифора III — царевом деди и оцу. Иако је међу члановима породице Фока постојао велики број врло заслужних представника, на чија се дела Аталијат могао позвати појединачно (на исти начин на који нам је сумарно предочио подвиге Сципиона), ипак је од њих наведен само Нићифор II Фока. Стиче се утисак да се у генеалогiji Нићифора III Вотанијата његов претходник (и предак?) Нићифор II Фока појављује у улози цара-узора. Аталијат, с једне стране, инсистира на Фокиним војничким успесима (од којих су неки постигнути пре његовог доласка на престо, а неки после), а са друге, на његовој побожности. Занемарујући чињеницу да је Нићифор II узурпацијом дошао до царске титуле, он детаљно описује освајање Крита (961), а затим сумарно и без хронолошког реда набраја остале војничке успехе Нићифора Фоке (освајање Антиохије, Мелитине, Тарса, Германикеје, Мопсуестије, Адана и околних области) (Attal., 223–228, 229). Уз то, Аталијат упућује и на физичку сличност двојице владара, у коју се по сопственим речима лично уверио приликом посете храму посвећеном Богородици, који је Нићифор Фока подигао на Криту. У том храму налазила се статуа магистра Фоке, победоносца, слична цару Вотанијату, што је за аутора био доказ да је Вотанијат Фокин потомак (Attal., 228).

Убиством Нићифора II Фоке (969) и прогонством преосталих припадника његовог рода, које је уследило под владом потоњих царева,⁴⁶ завршава се историја породице Фока. Наглашавајући да су припадници Фока прогањани „због преобилња среће и због њихове ратне славе“, Аталијат прелази на приповедање (стварне) историје рода Вотанијата, коју надовезује на историју породице Фока (Attal., 229).

пронађен у близини Синада, у Фригији, в. *G. Buckler, A Sixth Century Botaniates, Byz. 6* (1931) 405–410.

⁴⁵ *Ђурић*, Фоке, 219, оставља могућност и да је Аталијат под географским називом Ивирија уопштено подразумевао источни део Царства.

⁴⁶ Једна од последица убиства Нићифора II и доласка на власт Јована I Цимискија био је сукоб између цара и припадника Фока, у првом реду куропалата Лава, брата убијеног цара, и његових синова. Сукоби између представника централне власти и Фока настављени су и после Цимискијеве смрти (976), за време владе Василија II (976–1025) и Константина VIII (1025–1028). У време Романа III Аргирија (1028–1034) помиње се да је цар, враћајући се из једног источног похода, одсео у „Фокиној кући“ (Scyl., 382). Сматра се да се тај Скиличин податак односи на последњег Фоку. Значајно је да након 1030. у изворима нема података о Фокама, те се основано закључује да је породица и физички ишчезла. У време када Аталијат пише генеалогiju Нићифора III Вотанијата, породица Фока, свакако, припада прошлости, в. детаљније *Ђурић*, Фоке 289–291.

Већ је поменуто како се у генеалогiji Нићифора III Вотанијата издвајају елементи за које се може рећи или претпоставити да нису измишљени. Један од њих односи се на проблем (стварног?) сродства између Фока и Вотанијата. Према Аталијату, „прва и најдаља грана“ рода Нићифора III потицала је од Фока (Attal., 217). Ту „прву и најдаљу грану“ Вотанијата он директно везује за Нићифора II Фоку: после убиства Фоке, 969, „преостао је у каснијој генерацији (sc. Фока) као неки пламичак који је буктао — род Вотанијата, који се истицао у војсци кир Василија Порфиогенита (sc. Василија II)“ (Attal., 229). Реч је, разуме се, о оцу и деди Нићифора III, чијим је подухватима посвећен последњи део генеалогije.

Како других, поузданијих вести о породичним везама Фока и Вотанијата у изворима нема,⁴⁷ остаје отворено питање да ли је Аталијат измислио сродство између две породице. Избор Нићифора II Фоке за претка — али и за узор! — његовог имењака с краја XI века свакако није случајан. Уколико се остави могућност да је између Фока и Вотанијата могла бити успостављена нека бочна родбинска веза, јасно је да је њу Аталијат видео као кључни елемент на основу којег би се роду Вотанијата приписала и старост и племенитост.⁴⁸ Међутим, сама чињеница да је легендарна историја породице Фока не само утрађена у генеалогiju Нићифора III Вотанијата, већ да чини њено језгро, у најмању руку говори о породичној слави (у Аталијатово време већ ишчезлих) Фока. При томе ваља нагласити да је Аталијат управо преко историје Фока афирмисао одређене вредности које, како ће се у наставку видети, представљају заједничку карактеристику свих елемената поменутих у генеалогiji. Тај вредносни систем омогућава нам да поменуто генеалогiju посматрамо у једној компактној и логично повезаној композицији. Осим што писац придаје значај *старости* породице Фока (везивање за традицију Константина Великог и период Римске републике), упадљиво је Аталијатово инсистирање на *војничком угледу* Фока, и њихових узорних (и фиктивних) предака Фабија и Сципиона. Истицање и исказивање храбрости у рату везује се и за Константина Великог, за римске патрицијске породице, за становнике западне Ивирије, за Фоке и, као што ћемо видети, за деду и оца Нићифора Вотанијата, и на крају — за самог Нићифора III.

Посебне странице Аталијат је посветио освајањима Нићифора Фоке — очито за њега узорног војничког владара. Иако период владе Нићифора II није обу-

⁴⁷ О сродству Вотанијата и Фока говори и познији писац Јован Зонара, који се, очито, у овом случају ослања на Аталијата: „Вотанијат беше од племенитих, јер се сматрало да вуче корене од рода Фока“ (Zon., 715).

⁴⁸ У литератури се не одбацује могућност сродства између Фока и Вотанијата, али се сматра да је оно могло бити остварено неком (бочном) брачном везом, в. *Ђурић*, Фоке, 219 и н. 11; *J.-C. Cheynet, Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210), Paris 1990, 217 n. 70, 268 n. 49.* Како је И. Ђурић (исто, 219 н. 11) већ скренуо пажњу, Нићифор Вријеније је споменуо да се Марија Бугарска, супруга Андроника Дуке (крај XI в.), дичила да по мајци потиче од Кондостефана, Авалантиса и Фока, *Nicéphori Bryennii historiarum libri quattuor, ed. P. Gautier, CFHB IX, series Bruxellensis, Bruxelles 1975, 219.* Ни у овом случају не треба одбацити могућност сродства оствареног на поменути начин. Оно што ипак треба истаћи јесте да је у другој половини XI века сродство са Фокама (ма како удаљено било) утицало на друштвени углед оних који су се на њега позивали.

хваћен Аталијатовом *Историјом* (која почиње са 1034. годином) — тако да генеалогичка Вотанијата-Фока представља дигресију — посебно место које је посвећено поменутом Фоки (и у оквиру породице Фока и међу владарима-претходницима Нићифора III) говори о актуелности традиције о Нићифору II Фоки и његовој породици.⁴⁹ Та је традиција била позната Михаилу Аталијату, који се по сопственим речима о историји Фока обавестио из неке „старе књиге“, али и из других списа (Attal., 218, 229). Међутим, остаје непознаница шта је Аталијат преузео из, за нас, изгубљених извора који су се бавили пре свега историјом породице Фока:⁵⁰ да ли је, нпр., везивање Фока за римски патрицијски род Фабија плод његове маште, учености и познавања античких писаца (Полибија, Ливија, Апијана, Плутарха?), или се пак та прича заиста налазила, како сам каже, у некој „старој књизи“ (Attal., 218), тј. непознатом (такође легендарном) родослову Фока?⁵¹

Да је у XI веку традиција о породици Фока, а посебно о Нићифору II, била врло жива потврђује и нешто старији савременик Михаила Аталијата — Михаило Псел. У *Крајњој историји* овај византијски писац посветио је изузетну пажњу управо Нићифору Фоки, сврставајући га међу највеће ромејске владаре (Hist. Synt. 104).⁵² Пишући *Крајњу историју*, Псел је користио бројне списе о Фоки, што изричито и наводи: „Многи који су живели у његово време или мало после тога издали су детаљне списе о цару Нићифору Фоки и онај ко их буде читао сазнаће колико је тај човек постигао и пре него што је постао цар и у току владавине“ (Hist. Synt. 98).

Инсистирање на истим — војничким — вредностима изражено је и у последњем делу генеалогичке, који се односи на праве и из других извора познате претке Нићифора III. Реч је о царевом деди Нићифору⁵³ и оцу Михаилу — вој-

⁴⁹ Традиција о Нићифору Фоки је двојака и заснива се, укратко речено, на три главне теме: његова војна политика, финансијско-пореска и црквена. Приликом оцењивања владавине Нићифора II византијски писци су се руководили пре свега својим ставом према неком од наведена три главна сегмента његове владавине. Отуд потиче двојако гледање на овог владара — позитивно и негативно. Оно што је евидентно из свих извора, било да су му наклоњени или не — јесте успешност његових војничких похода; критика је, углавном, упућивана мерама везаним за домен финансија и цркве. Нићифор II Фока заузима најистакнутије место у традицији о породици Фока и као једини њихов представник на престолу, али и као цар чија је владавина окончана убиством, што је, опет, имало трагичне последице по целу породицу. Детаљније о традицији о Нићифору Фоки в. *Rosemary Morris, The two faces of Nikephoros Phokas, BMGS 12 (1988) 83–115* (са прегледом извора и литературе који се односе на овај проблем). О Фоки као моделу идеалног цара за потоње владаре в. *Markopoulos, Michael Attaleiates, 218–219. В.*, такође, *J. Ljubarskij, Nikephoros Phocas in Byzantine Historical Writings. Trace of the Secular Biography in Byzantium, BS LIV/2 (1993) 245–253.*

⁵⁰ О изгубљеној историји Фока коју су, по свему судећи, користили многи византијски писци в. исцрпан чланак *А. П. Каждана, Из истории византийской хронографии X в. Источники Льва Диакона и Скилицы для истории третьей четверти X столетия, ВВ 20 (1961) 106–128. В.*, такође, и *А. Markopoulos, Zu den Biographien des Nikephoros Phokas, JÖB 38 (1988) 225–233 (Variorum: History and Literature of Byzantium in the 9th–10th Centuries, Aldershot — Burlington 2004, XIII).*

⁵¹ Уп. *Каждан, Из истории византийской хронографии X в.*, 120 н. 66.

⁵² *Michaelis Pselli, Historia Syntomos, ed. W. J. Aerts, Berlin 1990.* Детаљније о односу Михаила Псела према Нићифору II Фоки в. *D. Dželebdžić, Ιστορία Σύντομος του Μιχαήλ Ψελλού 38–42, Ατiνα 2003* (необјављена магистарска теза).

⁵³ У вези са именом деде Нићифора III Вотанијата јавља се проблем изазван противречним подацима Скилице и Аталијата: према Аталијату, цар и његов деда били су имењаци, док

сковођама који су се истакли у војсци Василија II и које је Аталијат представио као потомке Нићифора II.

Нићифору и Михаилу Вотанијату приписује се победа у рату са Самуиловим Бугарима 976–1018. Иако Аталијат претерује у погледу заслуга двојице војсковођа, описани догађаји могу се узети као веродостојни, тим пре што их је потврдио Јован Скилица, најважнији извор за епоху Василија II.⁵⁴ Посебну пажњу писац је посветио Михаилу, царевом оцу. Осим његових војничких успеха које је извојевао на Балкану, а посебно у борбама око Солуна (1014), Михаилу се истакло и у рату против Абазга, тј. грузијских владара Григорија и Панкратија (Attal., 229–236).

Вредан је пажње и део генеалогije у којем Аталијат истиче Михаилово опхођење према тзв. *грађанима*, тј. становницима престонице. Вотанијатима, као типичним представницима и припадницима *војничког реда* (γένος στρατιωτικόν), није недостајала подршка у супарничком слоју (γένος πολιτικόν): Михаилу се према грађанима (цивилним достојанственицима) није, како то чини већина τῶν στρατιωτῶν опходио презриво и подсмешљиво; био је омиљен међу Цариграђанима, према којима је у свакој прилици показивао учтивост, љубазност и отвореност. Био је и добар војник и добар грађанин (στρατιώτης τε ἀπαράμιλλος καὶ πολίτης ἀσύγκριτος) — и управо су то била преимућства карактера који је наследио његов син (Attal., 236–237).

Чини се да је у потрази за легитимитетом, Аталијат покушао да директније повеже свог љубимца са византијским царевима на два начина: 1) истицањем сродничког односа између рода Вотанијата и Нићифора II Фоке; 2) повезивањем Михаила Вотанијата са Василијем II. Док нам је у првом случају предочено постојање *крвног* сродства, у другом је реч о *изборном*: после Михаилове успешне одбране Солуна, Василије II је, водећи рачуна о слави његовог рода и јунаштву његовог покојног оца, прогласио Михаила „својим сином и учинио га својим чланом“ (Attal., 234: υἱὸν αὐτοῦ ἀπεκάλεε καὶ μέλος ἴδιον). О овом посебном положају који је Михаилу, наводно, уживао под Василијем II не говоре други извори. У том смислу није сувишно напоменути да се и у случају Василија II ради о цару-војнику.

Аталијатова генеалогija Нићифора III Вотанијата није имала за циљ само истицање угледног порекла царева породице него и оправдавање узурпације цар-

се, према Скилици, деда Нићифора III звао Теофилакт. Описи догађаја везани за Нићифора/Теофилакта мање-више су истоветни код оба византијска аутора, због чега се претпоставља да је у питању једна личност. У прилог мишљењу по којем се деда Нићифора III звао такође Нићифор, може се навести блискост Аталијата са царем коме је посветио своје дело, као и грчки обичај да унук добија име по деди. С друге стране, не треба заборавити да је Скилица главни извор за епоху ратова са Самуилом, па стога збуњује податак о деди Нићифору III који се звао Теофилакт, в. *Бојана Крсмановић*, Успон војног племства у Византији XI века, Београд 2001, 168 н. 82. ODB I, s.v. Botaneiates (A. P. Kazhdan), раздваја ове две личности, наводећи да су обојица — и Теофилакт и Нићифор — имали синове по имену Михаилу, те да је Михаилу, син Нићифора био отац истоименог цара.

⁵⁴ Опис сукоба код Солуна и погибију Теофилакта Вотанијата, солунског дуче, детаљно је описао Скилица (Scyl., 350, 352).

ске титуле, тј. његовог незаконитог доласка на власт. Иако енкомион⁵⁵ Вотанијату представља тематски и хронолошки екскурс у *Историји* Михаила Аталијата, његова композиција се одликује логичном унутрашњом повезаношћу и стоји у корелацији са приповедањем које претходи и следи енкомиону. Сви делови родослова (историја Фабија-Сципиона, Фока, Вотанијата) садрже заједничке карактеристике: истицање ратничких подухвата припадника ових породица у служби је приповедања о војничким врлинама Нићифора III. Његови фиктивни и прави преци приказани су као спасиоци Царства и личности које су својим јунаштвима допринеле јачању државе за коју су били везани (Римска република или Византијско царство). Прича о Вотанијатовој узурпацији прекинута је родословом, а потом се наставља тако да је читаоцу већ унапред предочена оправданост узурпације власти; Вотанијат се појављује на исти начин као и његови преци чија су дела већ описана: као изузетан у војним подвизима и, последично томе, као спасилац државе. Да је узурпација сама по себи негативна појава коју треба оправдати показује део родослова који се односи на Нићифора Фоку. Крвно сродство између Фока и Вотанијата, односно представљање правих Вотанијатових предака — деде и оца — као потомака Нићифора II Фоке отвара могућност за легалистичко тумачење преузимања власти 1078: родбинска повезаност са Фокама не доноси само престиж већ и право на престо њиховим јединим преживелим сродницима — Вотанијатима. Сличност (духовна и физичка) између двојице Нићифора (тзв. војничких царева) омогућила је Аталијату да успешно постави Фоку као узорног владара. Тако се војничка слава Фока (и даље у прошлост Фабија-Сципиона) појављује као нека врста доказа за сродство Фока-Вотанијата: припадност војничком слоју је елемент који их повезује.

На крају треба рећи да је генеалогичка коју је саставио Аталијат панегирик Нићифору III али и породици Фока. Укључивање Вотанијата у традицију Нићифора Фоке и његове породице представља посебност и последица је промишљеног и тенденциозног поређења које намеће Аталијат. У оквиру тако осмишљене генеалогичке, Константин Велики послужио је више као обавезни, али не и најважнији, елемент енкомиона. Но, ако за углед породице Вотанијат оснивач Византијског царства није био довољан, родослов знаменитих Дука пружио је другачији пример.

Случај породице Дука

Легендарна генеалогичка славне византијске породице Дука заснива се на традицији Константина Великог. Сведочанство о томе сачувано нам је у предговору *Грађе за историју* Нићифора Вријенија (крај XI — прва половина XII века), где се посебно истиче углед, слава и старост породица Комнина и Дука.⁵⁶

⁵⁵ Управо тим изразом сам Аталијат на неколико места означава део *Историје* посвећен Вотанијату, Attal., 223, 281, 282; уп. *Любарский*, Византијские историки и писатели: О составе исторического сочинения Михаила Аталиата, 225.

⁵⁶ Сматра се да предговор сачуван уз *Грађу за историју* није написао цезар Нићифор Вријеније, већ неки анонимни аутор. Предговор је, иначе, посвећен оправдавању узурпације Алексија

У одељку посвећеном побуни Алексија Комнина (1081), где се набрајају и објашњавају узурпаторова преимућства и његова предодређеност за царски престо, посебно се истиче Алексијево сродство са Дукама — породицом угледног порекла, чији су корени у племену (φύλη) Константина Великог. Сазнајемо, такође, да је први Дука био један од оних који су са Константином напустили стари Рим и преселили се у нови; много је важније, међутим, да је први Дука „по крви“ био близак цару Константину, и да је од њега добио достојанство „дуке Константинопоља“, те да су из тог разлога његови потомци носили име Дука (Вруепп., 67–69). Сличну причу налазимо у чувеном сатиричном спису XII века, *Тимариону*, где се помиње да се слава рода Дука проширила преко мора из Италије и од Енејиног рода до самог Цариграда (Tim. с. 8).⁵⁷

Прича о генеалогiji Дука, уклопљена у традицију оснивача Византијског царства, садржи поред два већ поменута елемента — *пресељење из Рима у Цариград* и *крвно сродство са Константином Великим* — и трећи: објашњење породичног имена Дука путем (измишљене?⁵⁸) функције „дуке“ нове престонице. Тај трећи елемент највероватније је уграђен у кратку причу о почецима Дука да би истакао приступачност високих државних положаја припадницима ове породице од најранијих времена.

Оно што Дуке издваја од других византијских аристократских родова је сте чињеница да се око њих временом изградила посебна традиција. На извештајан начин Дуке су постали узорна породица, те је сродство са њом представљало својеврсно *мерило њлеменијосџи*, тако што је другим родовима обезбђивало истакнутије место у хијерархији византијског племства.⁵⁹

Проблем успостављања континуитета унутар породице Дука (тачније, носилаца овог презимена) условио је сложеност традиције која се око ње образовала. Како је предочио Полемис у студији посвећеној генези ове породице,⁶⁰ могу се разликовати три одвојене групе Дука, од којих су за наше разматрање битне две: тзв. прва група, активна у IX и првим деценијама X века,

I Комнина, в. детаљније Nicephori Bryennii historiarum libri quattuor, ed. P. Gautier, CFHB IX, series Bruxellensis, Bruxelles 1975, 47–51.

⁵⁷ Pseudo-Luciano, Timarione, ed. R. Romano, Napoli 1974.

⁵⁸ Име породице Дука заиста потиче од функције дођџ, коју је, по свој прилици, имао њен родоначелник. С обзиром на то да први подаци о Дукама потичу из средине IX века (па се и почеци рода могу померити у прву половину тог столећа), може се закључити да је први Дука обављао војну дужност, у рангу дукса, у некој периферној области Царства, која у то време није била обухваћена тематском организацијом (о дукатима — нижим јединицама тематског система, в. детаљније J. Ферлуга, *Ниже војно-административне јединице тематског уређења*, ЗРВИ 2, 1953, 85–93). Међутим, није јасно шта се подразумева под формулацијом „дука Константинопоља“, јер ова функција није посведочена у IV веку. Може се претпоставити да је писац предговора у Вријенијевој *Грађи за историју* једноставно пренео термин из свог времена у ранију епоху. У XI и XII столећу дуке су били војно-управни функционери високог ранга, који су се, скоро по правилу, налазили на челу великих и важних војно-административних округа.

⁵⁹ Наведено се потврђује на примеру Алексија Комнина, чија је предност над старијим братом Исаком почивала на чињеници да је иза себе имао породицу Дука, за коју је био везан браком.

⁶⁰ D. I. Polemis, *The Doukai: A Contribution to Byzantine Prosopography*, University of London, Historical Studies 22 (London 1968) 1–3, 6.

чији се континуитет не може пратити после трагичних догађаја из 913. године⁶¹ и трећа група из XI и XII века, коју можемо означити и изразом „царске Дуке“ (реч је о Константину X, његовом брату цезару Јовану Дуки и њиховим потомцима).⁶² Слава породичног имена Дука почивала је управо на припадницима поменутих двеју група, и то тако што су се Дуке XI века надовезали, с правом или не, на традицију својих старијих презимењака,⁶³ развијајући при томе и сопствено предање. Тако је, на пример, Михаило Псел, писац XI века, истакнути и утицајни присталица Дука, на једном месту у *Хронографији* експлицитно изрекао да је род Константина X потицао „од оних славних Дука, мислим на Андроника и Константина“ (Psellos, 134).⁶⁴ Као у случају Василија Македонца, и у ову причу посумњао је Јован Зонара, доведши отворено у питање легитимитет поменутог сродства: род Дука „давно је у потпуности пропао, када је Константин (sc. из 913) покушао побуну“ јер „ниједан мушки члан породице није остао“; прича се да су преци Константина X „потекли од женске линије“ и зато се Константин X „није сматрао чистим (sc. Дуком) већ мешаним и држало се да нема право сродство са Дукама“ (Zon., 675–676). Зонара нам је, дакле, предочио да је о тзв. царским Дукама постојала и друга, негативна, традиција која их није сматрала за праве потомке чувене породице. Да су у случају наслеђа презимена Дука женски чланови рода одиграли важну (можда пресудну?) улогу потврђује и Псел на другом месту у *Хронографији*: род Константина X био је „све до прадедова славан и богат, онакав каквим га опевају у историјама: и дан данас сви причају о оном славном Андронику и о Константину и о Пантирију, од којих су им једни сродни по мушкој а други по женској линији“ (Psellos, 140).

Но, каква год да је била истина, богатство двојице браће, Константина и Јована Дуке, њихово преузимање власти 1059, као и бројност њихових потомака омогућило им је да коначно утврде примат своје породице. Презиме Дука по-

⁶¹ Цар Александар (912–913) одредио је пред смрт цариградског патријарха, Николу Мистика, за регента малолетном Константину VII Порфирогениту. Међутим, пре него што је сазнао да је постављен на чело регентства, Никола Мистик позвао је доместика схола Константина Дуку, Андрониковог сина, да преузме власт. У Цариграду је дошло до обрачуна између чланова породице Дука и царске гарде, и у тим сукобима погинули су и претендент на престо Константин Дука, његов син Григорије и нећак Михаило, а млађи Константинов син Стефан био је ушкопљен; в. детаљније *Polemis, Doukaï* 23–24.

⁶² Између ове поменуте две групе представника породице Дука помиње се још једна чији су представници Андроник Лид и његови синови активни у X веку, у време Василија II. Међутим, отворено је питање да ли поменуте личности уопште припадају породици Дука, в. *Polemis, Doukaï* 8, 26; *Крсмановић*, Успон 163 и н. 62.

⁶³ Успеси а потом трагична судбина представника Дука тзв. I групе очито је поспешивала стварање традиције о овој породици, исто као што је то био случај са Нићифором II и породицом Фока, в. *H. Grégoire, Les Byzantines russes. Miettes d' 'épopée, Bull. Acad. roy. de Belgique, Classe des lettres, 5th ser., 48 (1962) 44–46; cf. Morris, The two faces of Nikephoros Phokas, 112 et n. 96.*

⁶⁴ Michel Psellos, *Chronographie II*, ed. Renauld, Paris 1928. Познато је да је Псел био врло утицајна личност у време Константина X Дуке (1059–1067), као и да је био близак његовом сину Михаилу VII Дуки (1071–1078), по чијем је налогу и написао већи део *Хронографије*. Иако су бројне странице у том делу посвећене величању двојице царева из династије Дука, као и осталим припадницима породице, занимљиво је да Псел ни у свом историографском ни реторском опусу није нашао за сходно да улелша порекло Дука неком легендарном причом.

стало је знак *ἡμενιῆστί* и моћ породице исказала се већ 1081, у побуни Алексија Комнина.⁶⁵ Иако је он био оснивач династије Комнина, презиме Дука скоро су равноправно носили потомци из брака Алексија I и Ирине Дукене.⁶⁶ Како се од XII века уобичајила у Византији пракса да се носе два или више презимена, породично име Дука постало је широко распрострањено а да, при томе, у већини случајева није било могуће установити директно или ближе сродство са правим Дукама који воде порекло од Константина X и цезара Јована (а који се могу пратити негде до средине XII века).⁶⁷ Презиме Дука преузимао је да би се истакао углед појединаца који су потицали из других породица и који су, у најбољем случају, могли претендовати на наслеђе Дука преко неке женске или споредне линије. На тај начин оно се очувало у различитим деловима Царства и носило се сједињено са другим византијским породичним именима, каква су, на пример, Комнин, Вријеније, Анђео, Ласкарис, Палеолог и други.⁶⁸

Могло би се рећи да су управо Дуке, оснивањем династије, афирмисали употребу породичног имена у својству обележја припадности највишем друштвеном слоју. Ова појава, која потврђује окончање процеса аристократизације византијског друштва, видљива је и на примерима других породица-династија: онако како су се Комнини дичили презименом Дука, Анђели су припајали презимена Дука и Комнина, Ласкариси — Дука, Комнина и Анђела.⁶⁹ Ове комбинације презимена, карактеристичне за позну Византију, нека су врста стварања фиктивних породичних стабала. Имамо сликовит пример из XV века, из пера анонимног панегиричара Манојла II и Јована VIII Палеолога (LPP III, 155–157),⁷⁰ који каже да историчари и писци повезују род Палеолога са Дукама, који су пак припадали старим Флавијима, знаменитој породици старих Римљана.

⁶⁵ О великом доприносу који је породица Дука дала у побуни Алексија Комнина најбоље сведочи Ана Комнина, *Anne Comnène, Alexiade I*, ed. B. Leib, Paris 1937, 80–87, 91–95, 100, 106 (= *Annae Comnenae, Alexias*, ed. R. Reinsch, *A. Komnenos*, CFHB XL/1, Series Berolinensis, Berlin — New-York 2001, 69–75, 78–81, 86, 89–90); уп. *Крстаниновић*, Успон 279–283.

⁶⁶ В. примере на које је скренуо пажњу *Polemis, Doukai* 134–137; Cf. K. Varszos, *Η γενεαλογία των Κομνηνών I*, Thessaloniki 1984, 33.

⁶⁷ С обзиром на то да мушки потомци Константина X нису живели даље од 1100, а да се потомци цезара Јована могу пратити негде до средине XII века, треба правити разлику између правих припадника породице Дука и носилаца презимена Дука, в. *Polemis, Doukai*, 11.

⁶⁸ На пример, у Епиру је породица Анђела-Дука очувала ово славно презиме све до XIV века. О употреби имена Дука од стране других породица в. детаљно *Polemis, Doukai* 80–188.

⁶⁹ О избору најугледнијег патронимика међу презименима која су најчешће по женској линији улазила у једну породицу, чини се, одлично сведочи веридбени прстен српског краљевића Радослава на који је скренуо пажњу почетком XX века Карл Крумбахер, а којим се пре једно тридесетак година успешно позабавио наш покојни професор *Ф. Баришић*, Веридбени прстен краљевића Стефана Дуке (Радослава Немањића), ЗРВИ 18 (1978) 257–269. На натпису са златног прстена, који је врло вероватно саставио Јован Апокавк, мудри и учени митрополит Наупакта, Стефан Радослав Немањић се назива Стефаном „изданком рода Дука“, а за његову изабраницу Ану, ћерку Теодора I Анђела, каже се да је „из рода Комнина“. О употреби презимена Анђео в. *Г. Осипрогорский*, Возвышение рода Ангелов, Юбилейный сборник Русского археологического общества в Королевстве Югославии, Београд 1936, 127 (=Успон рода Анђела, СД IV, 1970, 341).

⁷⁰ *Sp. Lambros, Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά I–IV*, Athena 1912–1930.

Последњи векови

Управо се на примеру породице Палеолог — најдуговечније византијске династије — потврђује да је страст ка стварању и осмишљавању легендарних генеалогичких надживела и само Византијско царство. Поред споменуте везе Палеолога са Дукама (а преко њих и са древним Флавијима), постојала је и традиција која је ову породицу непосредније смештала на запад, тражећи њене корене у градићу Витербо код Рима. Претпоставља се да су творци ове апокрифне генеалогичке приче били припадници породице Палеолог из XVI века, који су, из сопствених интереса, настојали да себи обезбеде чвршћу везу са западом.⁷¹ Са Палеолозима чврсто повезан Јован VI Кантакузин добио је, у *Хроници* Ђованија Музачија (Giovanni Musachi) из XVI века, за директног претка једног од дванаесторице *ћерова* Карла Великог.⁷²

Иако овакве апокрифне конструкције нису биле специфичност византијске културне баштине већ су колале средњовековним светом, за нас је посебно занимљиво да ни историографија средњовековне Србије није остала имуна на ширење легендарних генеалогичких прича, ствараних, разуме се, према византијском моделу. Како су током XIV века српском читаоцу постале доступне најважније византијске хронике (Георгије Монах, Јован Малала, Константин Манасије и Јован Зонара), појавила се жеља за уклапањем сопствене повести у токове светске историје.⁷³ Имамо овде на уму родослов који је деспоту Стефану Лазаревићу приписао Константин Филозоф. Генеалогичка прича почиње Констанцијем Хлором, „најкроткијим мужем који љуби благочешће“ и који није учествовао у крволочним прогонима хришћана својих савладара, Диоклецијана и „Максимијана Еркулија“. Констанцијевом ћерком, сестром Константина Великог, оженио се цар Лициније, „далматински господин, родом Србин“.⁷⁴ На њега се, у скраћеној хронолошкој перспективи сабијених векова, надовезују непосредни преци

⁷¹ О легендарним подацима о пореклу Палеолога в. *D. J. Geanakoplos*, *Emperor Michael Palaeologus and the West (1258–1282). A Study in Byzantine-Latin Relations*, Cambridge, Mass., 1959, 17–18; *J.-F. Vannier*, *Les premiers Paléologues. Étude généalogique et prosopographique / Études prosopographiques*, Paris 1986, 129–131.

⁷² Giovanni Musachi, *Despoto d’Epiro, Historia della casa Musachia, Chroniques gréco-romanes*, ed. *Ch. Hopf*, Berlin 1873 — Athena 1961, 319–320. Cf. *D. M. Nicol*, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), ca. 1100–1460. A Genealogical and Prosopographical Study*, Washington 1968, p. VI. Исти аутор предочава легенде из XVIII века према којима су Кантакузини почетком наше ере основали царство у Скандинавији, а и учествовали у походима Јулија Цезара и цара Трајана. Што се тиче самих Музачија, они су у стремљењима за потврдом свог што племенитијег порекла, поред сродства са Константином Великим (посредством хипотетичких веза са српским великашким породицама), преко женске линије повезивали свој род и са древним Тројанцима (*Hopf*, *Chroniques*, 292). Генеалогичкој породици Музачија посветила је недавно свој рад *Nada Zečević*, *Searching for Acceptance? A Fifteenth-century Refugee’s Family History*, *Annual of Medieval Studies at CEU* 6 (2000) 129–143.

⁷³ Љ. *Стојановић*, *Стари српски родослови и летописи*, Београд — Ср. Карловци 1927, стр. XII–XXIX, XXXIII; *Ђ. Радојичић*, *Доба постанка и развој старих српских родослова*, ИГ 2 (1948) 21–36; *Н. Банашевић*, *Летописци о пореклу Немањића*, ПКИФ 21 (1955) 5–13; *Ђ. Трифуновић*, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990, s. v. Родослови, Хроника.

Симеона Немање, родоначелника династије Немањића. Припадношћу породици Немањића, Милица, жена кнеза Лазара, обезбедила је своје сину, деспоту Стефана Лазаревићу, легитимно место у том родослову.⁷⁵

Ако бисмо хтели да затворимо круг ове наше приче о легендарним генеалогјама, коју смо почели имагинарном тетрархијском породицом Херкулија, споменимо, на крају, пустилова из XVI века, Јакова Базилика Хераклида, о коме смо се обавестили читајући текстове нашег јубилара.⁷⁶ На једном од европских дворова, на коме се задесио током своје каријере, Јаков Хераклид успео је да добије потврду свог родослова, који је обухватао српске владарске породице Лазаревића и Бранковића, а започињао Хераклом.

* *
*

Непобитна је чињеница да је у свести Византинаца свих епоха породично порекло владара играло важну улогу, без обзира на декларативно инсистирање на личним способностима као пресудном фактору приликом избора цара. Приметно је да се велика пажња поклањала осмишљавању родослова у случајевима када је владар био незнатног порекла или када је постојала потреба да му се оснажи легитимитет. Сходно томе, родослови се могу посматрати и као својеврстан израз царске идеологије.

Не треба превидети да је у потрази за „добрим родом“ увек била присутна и потреба за потврдом врлине. Отуд се у генеалогјама често афирмише и одређени систем вредности: висока моралност, војничка храброст, брига за добробит државе, побожност итд. Избор архетипа зависио је, разуме се, од потреба владара за кога се родослов састављао.

С обзиром на то да генеалогije, настале у различитим епохама, имају сличне карактеристике, могу се установити препознатљиви, типски елементи. Чињеница да је источни део Царства почивао на темељима римске државе нашла је свој одраз и у измишљеним родословима. Није ретко да се владари позивају на, условно речено, западне претке — римске царе⁷⁷ или истакнуте личности и породице републиканске епохе. Упућеност на запад видљива је и у тежњи да се порекло појединих царева и географски повеже са Римом или неком западном провинцијом. С друге стране, византијски писци умели су да покажу и своје познавање историје старог истока, оживљавајући поједине лично-

⁷⁴ Још у XIV веку у српском преводу Зонарине Хронике, Лицинију је приписано српско порекло. И не само то, у овом преводу Дачани и дачки краљ Децебал такође су Срби. Једна грана родословне рукописне традиције отишла је корак даље у прошлост конструишући родбинску везу Лицинијеву са Олимпијадом, мајком Александра Великог — *Својановић*, Родослови и летописи, XVIII, 45.

⁷⁵ Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст, изд. *К. Куев* — *Г. Пейков*, Софија 1986, 371–372.

⁷⁶ *С. Ђирковић*, Срби и рани протестантизам, Работници, војници и духовници, Београд 1997, 485–486.

сти (попут Артаксеркса) или династије (Ахемениди, Арсакиди) сродством са владарем чији су родослов састављали.

Посебно место у легендарним генеалогјама заузима Константин Велики, као објединитељ традиција западног и источног дела некадашњег Римског царства. Отуд се у родословима као топоси наводе мотиви оснивања нове престонице (која се с разлогом назива Нови Рим) и пресељење римских патрицијских родова и институција у Цариград.⁷⁸ Као творац хришћанског Царства, Константин је временом постао родоначелник имагинарне породице византијских царева, али се у родословима по правилу истицало и крвно сродство са њим, често потврђивано и физичком сличношћу. Такође, према потреби су истицане одређене Константинове особине, тако да се он спомиње као равноапостолни заштитник хришћанске вере, тријумфални војсковођа или као мудри организатор царства.

Постепено се легендарне генеалогје обогаћују новим елементима који се могу везати искључиво за, у ужем смислу, византијску историју. Тако се у родословима појављују и други владари који не само да преузимају функцију претка него и узора (Нићифора II Фока).

Паралелно, поједине византијске аристократске породице постају модели и позивање на њих у родословима увек је у функцији доказивања угледа и племенитости. Та појава, која се манифестује преузимањем, присвајањем и комбинавањем више различитих презимена, довела је, временом, до стварања фиктивних породичних стабала. Речено је карактеристично колико за породице мањег угледа толико и за оне које су образовале династије. Честа је појава да су се после Дука многи представници следећих династија позивали — презименом — на своје претходнике.⁷⁹

Иако је уочљиво да у позном периоду долази до *барокизације* легендарних генеалогја, Византинци ипак нису изгубили скептичан однос према њима. Умесно је завршити ову причу примером који показује право олакшање коленовића „доброг корена“ што нису морали да се довијају и измишљају исхитрене и фантастичне родбинске везе. Јован Докијан исказао је своје задовољство што је у могућности да јасно изложи одлике рода последњег византијског цара Константина XI Палеолога (1449–1453), будући да није био приморан да износи „некакве бајословне измишљотине“ (μυθωδές τι πλάσμα), попут оне о зачећу Александрове мајке са змајем (LPP I, 226).

⁷⁷ Римски цареви постају прототипи одређених врлина: Нерва — мирноће у опхођењу, Тит — човекољубивости, Антонин — побожности, Август — високе моралности, Хадријан — бриге за правду и законитост, Трајан — успешног војсковође (P. L. II /XII/ 11, 6).

⁷⁸ Мотив пресељења има одређени значај у легендарним генеалогјама и не везује се искључиво за улогу коју су римски патрицијски родови имали у оснивању нове престонице на Босфору. Подсећамо на коринћанску колонизацију Драча, настањивање грчке породице Пинарија у Италији, пресељење тзв. западних Ивираца на исток, итд.

⁷⁹ Илустративни пример представља хрисовуља Михаила IX Палеолога из 1310. године, где се цар потписао као Дука, Анђео, Комнин, Палеолог, в. Actes d' Iviron III, edd. J. Lefort, N. Oikonomidès et alii, Paris 1994, № 72, 186.

Bojana Kršmanović — Ninoslava Radošević

LEGENDARY GENEALOGIES OF BYZANTINE EMPERORS AND THEIR FAMILIES

Theoretically, the Byzantine Emperor was, just like in the times of the Roman Empire, chosen on the basis of his personal qualities and merits — by the grace of God, of course. Practically, the factors which determined the ascension of a person to the throne were much more complex, the methods of gaining power being multifarious. In consequence, the political philosophy was confronted with the question of whether it is virtue (*ἀρετή*) or origin (*γένος*) that defines an Emperor. Independently of this rather theoretical question, however, and despite the claims that the personal qualities are decisive in the choice of the Emperor, the origin of the ruler played an important role in the consciousness of the Byzantines of all epochs. This is why great attention was paid to the creation of family trees, especially in the cases when the Emperor was of low origin (*homo novus*) or when it was for some reason necessary to strengthen his legitimacy. The choice of the genealogy was not random: since it carried a clear political message, it was of utmost importance with whom the Emperor in power would be associated and whose historical deeds or legendary personality would serve as a moral model. Also important is the fact that the search of a “good family” was as a rule triggered by the need to confirm one’s own virtue. Thus, genealogies often reflect a certain system of values, usually emphasizing morality, courage in war, care for the welfare of the country, piety, etc. The choice of the archetype depended, of course, on the needs of the ruler for whom the genealogy was created. All this allows us to consider legendary genealogies as an expression of the imperial ideology.

Notwithstanding their chronological diversity, the Byzantine imperial genealogies display very similar characteristics, i.e. they contain stereotypical elements, many of which had been established already in the first centuries of the Eastern Empire.

In the early Byzantine period, when Christianity was still young, Emperors were frequently associated with pagan gods and semigods, like Jupiter, Mars or Hercules. The Roman tradition of the eastern part of the Empire is also reflected in the fictive genealogies, so that the Emperors often chose Western Emperors or illustrious personalities and families of the Republican Era as their ancestors. The convention of establishing genealogical relations with the past rulers or their families (e.g. Claudius Gothicus, Trajan, the Flavii) served on one hand to create the impression of continuity and legitimacy, and on the other, to affirm the proclaimed system of values, since individual Roman Emperors had by that time become the prototypes of certain values (so Nerva stood for tranquility, Titus for philanthropy, Antoninus for high morality, Hadrian for justice and legality, Trajan for a successful military leader). In the same fashion, the creation of the family ties with persons from the Roman republican past, like the members of the family of the Scipios or Gnaeus Pompeius, was instrumental in the emphasizing of not only noble origin but also virtue.

Interestingly enough, whereas the bonds with the Roman state are permanently evoked, the *exempla* from the Greek history play only a minor role in legendary genealogies (mostly Corinthians and Spartans, sometimes even mythical nations, like Homer's Pheacians). The central position of the Roman ideology is also reflected in the tendency to establish direct geographical connections between the origin of the ruler and either Rome itself or one of the Western provinces, so that the motif of migration is often found in the genealogies. On the other hand, Byzantine writers sometimes tended to boast with their knowledge of the history of the Ancient Orient, connecting famous personalities (like Artaxerxes) or dynasties (Achaemenids, Arsacids) with the Emperor whose genealogy they were composing.

A special place in legendary genealogies is occupied by Constantine the Great. Almost as a rule, the genealogies postulate a kinship with him, often confirming it with the alleged physical resemblance. Depending on the purpose of the genealogy, certain purported features of Constantine's character were emphasized, so that he is alternately mentioned as a protector of the Christian faith, a triumphant military leader, or as a wise administrator of the Empire. Apart from that, the motifs of founding the new Capital and the migration of the Roman patrician families to Constantinople represent important *topoi* in this literary genre.

The two most fascinating specimens of legendary genealogies in the Byzantine literature — those of Basil I the Macedonian and Nikephoros III Botaneiates — show that the choice of the elements of which the genealogy is composed (personality, family, dynasty) is at the same time a strong indication of the reason why it was composed in the first place.

The genealogy of Basil the Macedonian was doubtlessly conceived by more than one person. It is quite certain that the idea to compose it originally came from Photios and was taken over by Basil's descendents — his son Leo VI and his grandson Constantine VII Porphyrogenetos. The core of Basil's legendary genealogy is the story of his origin from the Parthian-Armenian dynasty of Arsacids (an indication of the Armenian origin of the founder of the Macedonian dynasty?). Constantine Porphyrogenetos elaborated this story further, describing in some detail the fate of Arsac's descendents, to whom Basil was allegedly related on his father's side, in the Byzantine Empire. This, of course, does not mean that he forgot to create connections between his grandfather and the standard legendary ancestors, like Constantine the Great (on Basil's mother's side) and Alexander the Great (the common ancestors of both Basil's parents). This apocryphal family tree certainly has its roots in the fact that the founder of the Macedonian dynasty was a parvenu of low origin, whose ascent to the throne was maculated by the murder of his predecessor and benefactor Michael III: apart from providing Basil with the noble origin, the genealogy was supposed to strengthen his right to the crown. One should keep in mind, though, that Basil's genealogy was written in the time of "Macedonian renaissance", so that its content is doubtlessly partly a product of the erudition of the compilers.

In the course of time, legendary genealogies were enriched with new elements, stemming from the Byzantine history in the narrower sense of the word. The genealogy of Nikephoros III Botaneiates, compiled by Michael Attaleiates in the second half of the 11th century, is a good illustration to this. In contrast to Basil the Macedonian's genealogy, it is interwoven with real historical data, so that it cannot be called 'legendary' in its entirety. It would probably be more appropriate to call it a genealogy of both the Phokades and the Botaneiatas, since its core is made up of an invented story of the origin of the famous Byzantine family of Phokades, from which the family of Botaneiatas purportedly stems. The genealogy is clearly divided into three parts. In the first part, Attaleiates develops a theory according to which the Phokades are descendents of the Roman patrician families of Fabii and Scipios. The second part is devoted to the elaboration of the genealogical connection between the Phokades and the Botaneiatas, a *tour de force* achieved by the claim that the latter are direct descendents of Nikephoros II Phokas, who is not only the central figure of this part in his capacity as an ancestor of Nikephoros III, but also as a model of a virtuous Emperor. Comparable to the habit of other writers to single out one or another characteristic trait of Constantine the Great according to their needs, Attaleiates concentrates on Nikephoros Phokas' military qualities, which are similar to those possessed by his "descendent" Botaneiates, and emphasizes the physical resemblance between the two rulers. In all likelihood, the part on the genealogy of the Phokades, as well as the story of Nikephoros Phokas, were taken over from an earlier tradition dealing with this renowned family, which Attaleiates implicitly mentions when he says that he had used 'an old book' and some other writings. As indicated above, the last, third, part of the genealogy, devoted to the deeds of Nikephoros Botaneiates' father and grandfather, does not fit the narrow definition of a legendary genealogy, despite the exaggerations Attaleiates uses in order to satisfy the demands of the genre. The description of Nikephoros Botaneiates' family tree represents merely an excursus within Attaleiates' *History*, but its composition has nevertheless an internal coherence and logic. Namely, all parts of the genealogy (the histories of the Fabii/Scipios, Phokades, and Botaneiatas) have one characteristic in common: the stories of the military deeds of the members of these families are used as an illustration of the military virtues of Nikephoros III. Since the hidden intention of the panegyric for Nikephoros III Botaneiates is to justify his usurpation of the throne, it is clear that a genealogy in this form — especially the section pertaining to Nikephoros Phokas and his kinship with the usurper's father and grandfather — represents a good basis for a legalistic interpretation of the *coup d'état* of 1078.

The permeation of legendary genealogies with the Byzantine history is not confined only to individual Emperors which, like Nikephoros II Phokas, get assigned the role of the ancestor and moral model: some aristocratic families, most often the Phokades and the Doukai, also became moral *exempla*, serving to prove the reputation and the nobility of the ruler. As in the case of the Phokades, there is also a legendary tradition surrounding the family of Doukai, which made them a kind of model family: Being related to them became a measure of nobility, since it allowed the less prominent families to occupy a more distinguished place on the hierarchy of

the Byzantine nobility. The prominence certain family names achieved — mostly those of the families which created a dynasty — led from the beginning of the 12th century until the fall of the Empire to free adoption and combination of more different surnames (mostly Doukai, Komnenoi, Angeloi, Palaiologoi, Kantakouzenoi, etc.). This, in turn, led to the creation of fictitious family trees.

This kind of apocryphal construction of one's own origin was characteristic not only of the Byzantine culture but rather represented a very common phenomenon in the medieval world. In the medieval Serbia, for instance, its dissemination was fostered by the translation of the writings of the Byzantine chroniclers (Georgios Monachos, John Malalas, Constantine Manasses, and John Zonaras), so that legendary genealogies, written according to the Byzantine pattern, became an expression of the wish to include one's own history into the flow of the world history.

Finally, a note on the reception of this genealogical line of thought. Parallel to the fictitious genealogies, there also existed a consciousness about them: Just like the development and the functional load of genealogies reveals a lot about the attitudes of the Byzantines towards power, so do the Byzantine writers who often criticize and ridicule the genealogies of individual Emperors.